

CRÈDIT JUEU I USURES CRISTIANES A LES VILES RURALS CATALANES A LA FI DEL SEGLE XIII. EL JUEU ISSACH BIONA, EL CORREDOR GUILLEM FRANCHEA I ELS CANVISTES DE BARCELONA: UN MERCAT D'USURES I BARATES A VILAFRANCA DEL PENEDÈS A LA FI DEL SEGLE XIII

Claude Denjean

Universitat de Tolosa - Le Mirail

1. INTRODUCCIÓ

Presentar el crèdit jueu i les usures cristianes a les viles rurals catalanes a la fi del segle XIII sembla en primer lloc invertir els rols dels personatges jueus i cristians en el drama clàssic del petit préstec amb interès pagès. En efecte, segons el títol d'aquesta comunicació, la confiança (*fides*) necessària per al bon desenvolupament del canvi de crèdit per diner (*credere*) tornava un jueu infidel (*infidelis*), mentre que l'extorsió d'un interès moderat (*usuras immoderatas*) seria l'atribut d'un comerciant cristià (*fidelis*).¹ Tanmateix, mitjançant l'estudi del préstec rural a Vilafranca del Penedès durant la segona meitat del segle XIII,² veurem com el crèdit és un joc de paraules i de rols, creador d'un espai on diversos personatges, alhora creditors i deutors, s'ajuden mútuament o es combaten, fent alternativament el bo i el dolent, prenent posició com a *reus*, *denunciator* o *accusator*. El seu esforç per a assegurar les seves associacions, pacífic amb el notari, conflictiu da-

1. Al darrere del prestador marsellès defensat pels seus clients que estudia J. SHATZMILLER, *Shylock revu et corrigé*, Issach Biona és un nou exemple de jueu apreciat per la seva clientela. Una munió de pobres que se solidaritzen de fet amb el jueu són conduïts a expressar la seva amargor, és a dir, el seu odi contra G. Franchea. A la inversa de Bondavin, Biona és el demandant, no pas l'acusat. El nivell dels assumptes evocats en aquest procés és igualment superior a la cèlebre causa en la qual el jueu havia estat acusat per un home arruïnat, jugador i bevedor.

2. La part del procés conservada no inclou cap declaració sobre el jueu Issach Biona, ja que els testimonis parlen en favor de la seva tesi, contra la part contrària. Però reconeixen implícitament, en un passatge sobre Issach, una moralitat superior a la de G. Franchea. Issach procedeix per acumulació de testimoniatges, cosa que el convida a fer el procediment. Atès que la defensa pot tot seguit recusar els testimonis, cal tenir-ne com més millor, sense ultrapassar, tanmateix, els límits admesos! La possibilitat d'obtenir un testimoniatge convincent és així augmentada.

vant del jutge, dóna les seves característiques al mercat rural del segle XIII a l'entorn de tres llocs que s'articulen: el lloc del mercat on s'ha de negociar el canvi, la *scribanie* notarial urbana on s'ha de legitimar i la cúria on s'ha de contestar.

És d'aquesta articulació d'on nosaltres traiem la nostra millor informació. Però el treball de lectura, delicat, requereix aclarir alguns aspectes previs. En efecte, els esdeveniments que s'esdevenen sobre el lloc només ens apareixen per mitjà de discursos referits i paraules formalitzades. Quant als actes notariais o les fonts judicials, exigeixen una anàlisi específica.

El coneixement dels homes i la comprensió de la forma de la documentació són, doncs, necessaris.

2. EL LLOC DELS CRIMS

Els esdeveniments evocats en el procés es desenvolupen entre Vilafranca del Penedès i Barcelona. La vegueria de Vilafranca del Penedès, zona encara propera a la frontera al principi del segle XIII, és, juntament amb Terrassa, la zona pagesa més propera i dependent del mercat barceloní. És un espai estratègic per al poder reial i comtal, en la ruta de València i de Múrcia on van combatre les tropes de Jaume II.³ Els fidels i els oficials reials hi van trobar un lloc on podien dominar i prosperar.

3. ELS ACTORS

L'exemple escollit posa en escena els productors de blat, safrà, raïm i altres productes agrícoles destinats a la comercialització, els prestadors rurals, els corredors i els *maquignons* de Vilafranca, els canvistes barcelonins i els oficials reials.

3.1. ISSACH BIONA

El prestador jueu Issach Biona⁴ va originar els testimonis contra Guillem Franchea, corredor de productes agrícoles i *maquignon* que dominava tot el país al voltant de Vilafranca del Penedès,⁵ un habitual de la cúria. Més aviat que no

3. La necròpoli reial es troba a prop d'allí, a Poblet. L'acció del poder és forta i directa, per mitjà de l'acció dels veguers o de batlles.

4. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), P. Q., 1298 E, Issach Biona contra Guillaume Franchea, de Vilafranca del Penedès. Data: 24-31 de juliol de 1298. Jutge: Mateu Ferrandel, notari de Vilafranca del Penedès per comissió de Nadal Raynier, doctor en Dret i jutge de la Cort. Part del procés conservada: *interrogatoria* dels testimonis presentats per Issach Biona (sense els capítols).

5. Els camps dels voltants produeixen safrà, olives, raïm, blat, ordi, ametlles i nous.

pas amb pobres endeutats, aquest «usurer manifest» negociava amb els proveïdors per preus i quantitats ja importants.⁶ L'acusació consisteix en allò que Franchea «consuevit exercere usuras et facere contractos usurarios», per mitjà de vendes de recollida a peu, «a diners avantats». Cada contracte conegut pel testimoni és, doncs, reexaminat. Ens trobem exactament aquí en el marc d'una argumentació que s'ajunta a la *fama*. A l'entorn seu, alguns dels seus col·legues, els mercaders jueus i el poble menut de l'aljama local protestaven contra l'arbitrarietat en ocasió de les enquestes contra els oficials.

3.2. BARTOMEU DE MANS

Aquest oficial va reeixir a fer actuar amb justícia contra ell molts habitants de Vilafranca, víctimes de les seves exaccions, dels seus abusos i d'altres injustícies. Assistit pels seus sergents i altres homes de mà, era el cor d'un clan d'homes de negocis que aprofitaven totes les ocasions. Alternava la violència més directa amb les exaccions financeres més complexes. A la cúria, F. de Vilafranca va aprofitar també els abusos de poder.⁷ Entre les seves relacions hi havia els prestadors processats per les investigacions sobre les usures i els testimonis del procés de la barca del Llobregat, breument, una veritable màfia, l'estudi propogràfic de la qual i l'observació dels mètodes nous diran si és legítim d'anomenar-la així. El grup es basava en un canviador de Barcelona, Berengonius de Finestres, atacat el 1299 per fallida bancària. Quan hom sap que la vídua d'un dels comissaris que aixecaven els atacs contra els oficials i els usurers, el notari Guillem Llobet, fou ella mateixa processada uns quants anys més tard, no podem fer altra cosa que interrogar-nos sobre la xarxa vilafranquina.

4. ESPECIFICITAT DE LES FONTS

4.1. PRESENTACIÓ DE LES FONTS

Catalunya, molt rica en fonts notariales precoces,⁸ conserva igualment una sèrie de processos per usura que permeten aclarir precisament les qüestions dels

6. Havia comprat a Biona, amb safrà, 100 quarts d'oli, a 16 denaris l'un, i 100 més a Bernard Torreyes de Vilafranca.

7. ACA, P. Q., 1298, t. 4.

8. Els primers registres daten de 1234, 1259-1260. Vic, Terrassa, Perpinyà i Puigcerdà són especialment afavorides. El sud del Llobregat, i sobretot València, pel fet de la Reconquesta disposen d'una documentació més tardana.

canvis agrícoles i el crèdit rural. La cancelleria de Jaume II (1291-1327) va reunir els dossiers constituïts després de les *Inquisitiones*⁹ portades contra els usurers el 1297 i el 1298, però també contra els oficials.¹⁰ La Comissió contra les Usures, sota la direcció del familiar reial Ramon de Manresa i del canònic barceloní Andreu de Turri, va suscitar les nombroses denúncies necessàries per a les investigacions. Al mateix temps, es van decidir les *Inquisitiones* contra els oficials.¹¹

En certs casos, els demandants no dubtaven a adherir-se a la *inscriptio*, amb la qual cosa iniciaven accions de justícia respectuoses amb les regles dels *Usatges de Barcelona* per a Catalunya com les dels *Fueros* aragonesos per a l'Aragó.¹² El resultat està constituït de còpies i declaracions de testimonis, de vegades amb la seva síntesi posterior plena d'anotacions marginals. Sovint la *demanda* precedeix aquesta còpia, més rarament les posicions redactades pels advocats de l'acusació i de la defensa subsisteixen; vegeu, en els casos vilafranquins, les *argumenta* de les parts. Les sentències eren excepcionals, mencionades en cas d'apel·lació o simplement evocades quan existia un litigi precedent.

És inútil dir que les estratègies dels uns i dels altres es desplegaven amb astúcia i passió, amb la qual cosa es manifestava la bona cultura jurídica dels mercaders i els prestadors dels pobles grans.¹³ L'arma principal era la *fama*: reputació dels homes, notorietat dels fets. Entre la *fama* en el mercat i la *fama* jurídica es va bastir tota una construcció operatòria, amb la qual cosa es contribuïa a la construcció de la norma o es jugava amb aquesta.¹⁴ De fet, a partir del manament papal que tenia com a objectiu fer entrar dins les realitats les decisions de Latran IV, reactualitzades quaranta anys abans segons el *Liber extra* pel *Liber sextus* de Bo-

9. Vegeu a la cancelleria la sèrie dita *Processos en quart* i els registres *Variae, Usurarum*, 1297, i *Variae*, 30, *Constitutionum de tenendo tabulam*.

10. Aquesta acció pot certament situar-se dins el context diplomàtic d'aquells anys, quan la qüestió siciliana i francesa implicava una cura particular adduïda a les relacions amb Bonifaci VIII. Aquest darrer, per bé que es trobava amb dificultats durant aquells anys, va publicar el *Liber sextus*, del qual cal veure les conseqüències fins dins les investigacions aragoneses. No obstant això, la relació evident de la *inquisitio* contra els usurers amb aquella contra els oficials reials (cronologia, missió de Nadal Raynier) i amb la reorganització de la cancelleria, mostra que el catalitzador que és el manament papal permet iniciar una acció política reflectida madurament.

11. ACA, P. Q., 1298, t. 9, per a Bartomeu de Mans.

12. J. BASTARDAS i PARERA, *Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984, col·l. «Textos i Documents»; A. PÉREZ MARTÍN, *Los fueros de Aragón: la compilación de Huesca*, Saragossa, El Justicia de Aragón, 1999 (edició crítica de les seves versions romàniques); A. PÉREZ MARTÍN, *El derecho procesal del «jus commune» en España*, Múrcia, Instituto de Derecho Común Europeo i Universidad de Murcia, 1999.

13. Entre quatre mil i sis mil habitants al segle XIV.

14. *Médiévales*, 24, *La renommée*, 1993; Th. FENSTER i D. L. SMAÏL, *Fama: The politic of talk in Medieval Europe*, Ithaca, 2003.

nifaci VIII, la necessitat de les investigacions es llegia en els registres *commune* de la cancelleria. Aquests registres enregistraven dia rere dia la *clamor* que s'alçava envers el rei,¹⁵ però també un cert enganyament davant les accions dels nobles, que van ser els millors «a les corts» dels regnats precedents, on tenien encara bones posicions. Si els *jurisperiti* es malfien a just títol de la *vana vox*,¹⁶ si els jutges saben perfectament com es manipula una reputació, els veguers i els batlles —i el rei mateix en el seu consell— saben que el *rumor*, si cristal·litza en *rumor contra judaeos*, esdevé una acusació del poder. A la boca dels actors del comerç d'argent i dels assidus del tribunal, sota la ploma dels notaris investigadors, cada terme, que s'ha de definir segons el context textual, és susceptible de ser utilitzat en diversos registres, de no tenir sempre el mateix sentit per a tots. La bibliografia ha insistit llargament en els problemes metodològics. És important, doncs, definir l'usurer, la usura i una societat de la usura tot distingint els tres llocs que contribueixen alternativament a l'establiment del preu just: la plaça, la *scribanie* i la cort, i situant els homes segons les seves estratègies argumentals i discursives.

4.1.1. Què és el que manifesta un usurer?

Definició d'*usurer*: «Consuevit exercere baratas et contractos usurarios.»¹⁷

Si creiem els nostres demandants, un usurer és un prestador de diner que té per costum imposar a la seva clientela contractes que li permeten exigir interessos immoderats, que superen del 16 % al 20 % del capital en un any, de manera

15. ACA, *Commune*, 13, *pars* 1, 1297, f. 130v, per exemple.

16. M. MADERO, «Façons de croire. Les témoins et le juge dans l'oeuvre juridique d'Alphonse X le Sage, roi de Castille», *Annales HSS*, núm. 1 (1999), p. 208-214, i M. MADERO, *Las verdades de los hechos: Proceso, juez y testimonio en la Castilla del siglo XIII*, Salamanca, Ediciones Universidad, 2004, p. 52-69. Enfront de la *fama* poden manifestar-se tots els graus de creença: creure-hi absolutament, desqualificar una creença fonamentada sobre l'única font del rumor, creure's un fet però no els seus detalls, creure que un fet ha pogut passar però que l'acusat no ho ha pogut fer, o no n'és culpable... Així mateix, pot articular-se la creença segons el mode d'autorització: molts ho diuen, els notables ho afirmen, una sèrie d'indícis han estat entesos... Els criteris de quantitat, d'autoritat i de causes probables ajuden a adherir-s'hi o a dubtar-ne. Cal que el *rumor* sigui durable perquè sigui qualificat de *fama*. Si aquesta és efímera, és solament *rumor*. Però la *probata fama publica* no pot ser considerada un rumor; és, al contrari, allò que ha vist un grup (el poble, etc.). Per a validar la fama i distingir-la de la *vana vox populi*, cal avaluar les causes que condueixen a dir i a creure. La relació de la fama s'ha de fonamentar en arguments que el dret identifiqui de manera autònoma. Per al reialme de França, vegeu A. PORTEAU-BITKER i A. TALAZAC-LAURENT, «La renommée dans le droit pénal laïque du XIIIe au XVe siècle», *Médiévales*, núm. 24, *La renommée*, 1993, p. 67-80.

17. ACA, P. Q., 1298 E. Però es troben traces d'acusació de falsificació en les investigacions contra Bartomeu de Mans, 1298, t. 9, en forma d'al·legacions dels testimonis durant la investigació

que dobla el capital en uns quants anys.¹⁸ És rarament un barater sobre les taxes d'interès. La sospita sobre la producció de proves escrites falsificades plana sempre, però va portar només una sola vegada, tot i que desencadenant un veritable procés criminal, a un procés penal contra el jutge Astruch Adzay de Montblanc.¹⁹ De fet, l'astúcia consisteix a establir un sistema de renda sota la forma de préstecs successius mai completament reembossats. La multiplicació dels actes permet igualment evitar assolir els llindars fatídics, sense, per això, actuar il·legalment.²⁰

A vegades la usura és anomenada *crimen*, a vegades l'usurer és un home dolent capaç de moltes accions dolentes, un vil i un pecador inveterat, però, sobretot, els culpables presumptes abusen del seu poder, tant del financer com del relacionat amb la seva situació social i al seu favor polític. Aquests *potentes* de diversos orígens²¹ participen, doncs, en sèries d'intercanvis la complexitat dels quals prové del no-acabament de cada segment. Cada etapa es revela impossible de reglar o verificar sota l'equitat considerada com el reequilibri de la posició de cada participant en la transacció gràcies a una transferència equivalent. Cal dir que, a la pràctica, les operacions incriminades impliquen més de tres nivells de contractants i esbossen també un cicle continu de compensacions financeres i, en principi, de diner fresc que permet la inversió. Capital disponible, però gairebé mai diner líquid. Vet aquí perquè els notaris anoten en els seus esborranys alguns noms, una suma. Això no és pas només perquè la seva memòria és essencial. Les dates dels terminis no són pas tan essencials que nosaltres ho poguem creure. Fins i tot per a les sancions, fins i tot més enllà dels deu dies de gràcia, el termini exacte no val com a prova, i sobretot com a mitjà per a prolongar i complicar l'endeutament. En el cas dels reembossaments, el prestador pot jugar a ser generós. En efecte, el bé, el producte, el capital, té com a principal qualitat el fet de ser circulant i reinvestit contínuament i immediatament

---

retingudes per a autoritzar el retorn a la justícia, i en el procés entre Bonadona, vídua de Jafuda de Limoux, i Arnau Çaïlla, 1298 B., 1298-1299, 1300 J., en forma d'amenaça sobreentesa pels advocats. Jutjar l'acusació de falsificació de documents era molt greu.

18. Actes de Jaume I a A. HUICI MIRANDA i M. D. CABANES PECOURT (ed.), *Documentos de Jaime Ier*, València, 1976, vol. II, núm. 356, p. 142. És el corpus de textos de 1242 que és reprès en els *fueros* de l'Aragó i forma l'estructura de la legislació sobre la usura.

19. ACA, P. Q., 1307 C.

20. Això explica el nombre d'actes en aparença menors, jutjant nombrosos prestadors per petites sumes, trobats en els registres notariais. Aquest sistema no prové ni de la falta de numerari, ni de la falta de liquiditat; els prestadors disposaven generalment de cofres tancats amb clau i dipositats en comendes dipòsit. Respon més aviat a les necessitats de la producció d'un interès legal.

21. Retrobem aquí la interpretació donada per G. TODESCHINI, *Ricchezza francescana: Dalla povertà volontaria alla società di mercato*, Bolonya, 2004, p. 9-54, esp. p. 41, que dóna valor a l'oposició entre les velles i les noves famílies de *potentes*.

després de la seva recuperació pel prestador²² —això és, d'altra banda, el que ha creat la seva utilitat pública.²³ En el context que ens ocupa, el seu pas d'unes mans a unes altres mans, a vegades totalment fictici —el vedell resta al seu prat, la granja és explotada per la mateixa família, etc.—, representa sobretot l'ocasió de crear un benefici sovint enorme i sempre ràpid, basat en la no-igualtat entre productors i corredors, sense cap risc per a aquests darrers, que guanyen cada vegada. Aquesta activitat evidentment especulativa, reconeguda com a favorable fins a cert punt, requereix, tanmateix, una regulació. Potser perquè, si no, acabaria escapant-se als homes de poder, o causant-los greus desenganys.

Aquests usurers continuen essent, tanmateix, els homes de negocis de nivell mitjà arrelats a les viles rurals. Gràcies a la seva arma principal, el *mutuum*, completat en aquesta ocasió per la *precaria* o l'*acapitus*, molt rarament per la comenda dipòsit, no respecten ni el joc natural dels preus ni el *justum precium*, i menys valoren els béns amb els quals associen els seus contractes per a les *baratas*.²⁴

4.1.2. *Usurer simple i usurer manifest: una qualificació judicial*

Tots els prestadors eren una mica usurers? El nombre d'acusats en relació amb el nombre d'actius, fins i tot si tenim en compte les llacunes documentals, ens diu que no. La lectura dels registres notariais, tanmateix, no permet pas separar el gra bo de la mala herba. Nosaltres hem trobat molt pocs pagaments

22. Termes dels actes notariais: «recuperare debitos», «recuperatus». Es troba també abreujat en una nota marginal, per a marcar aquesta vegada la gestió notarial.

23. P. EVANGELISTI, «Credere nel mercato, credere nella *res publica*. La comunità catalano-aragonesa nelle proposte e nell'azione politica di un esponente del francescanesimo mediterraneo: Francesc Eiximenis», *Anuari d'Estudis Medievals* (Barcelona), vol. 1, núm. 33 (2003), p. 69-117. G. TODESCHINI, «I vocabulari dell'analisi economica fra alto e basso medioevo: dai lessici della disciplina monastica ai lessici antiusurari (X-XIII secolo)», *Rivista Storica Italiana*, vol. 3, núm. 110 (1998), p. 781-833; G. TODESCHINI, «La razionalità monetaria cristiana fra polemica antisomniaca e polemica antiusuraria (XII-XIV secolo)», a *Moneda y monedas en la Europa medieval (siglos XII-XV)*, Pamplona, 2000, p. 369-386; G. TODESCHINI, *I mercanti e il tempio: La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra medioevo ed età Moderna*, Bolonya, 2002. La bibliografia sobre el «bé comú», molt abundant, no pot ser citada aquí.

24. *Baratas*: del verb *baratar*, 'bescanviar', neix el substantiu *barata*. Testimoniat el 1272 en el sentit de «troc», «canvi», «intercanvi», no és mai utilitzat en els registres notariais, però pren un sentit negatiu dins del procés, el «d'échange inégal». Les traduccions de *baratar* difereixen, tanmateix, segons els diccionaris i les fonts: 'échanger', 'troquer', 'engager'. P. EVANGELISTI, «Credere nel mercato», p. 103, defineix *baratar* en el temps d'Eiximenis (1340-1409) com el canvi de valor i el canvi enganyós de valor. No es tracta només d'una compra en espècie. Les nostres fonts li donen la raó, més d'un segle més tard.

fets després d'una mediació dels *boni homines* o d'una acció de justícia; per exemple, a Puigcerdà, on l'escrutini va ser exhaustiu, menys de l'1 %. Per als contemporanis, per contra, clients, jutges, assidus de la plaça del mercat, etcètera, la discriminació podia ser més fàcil. *Campsor* és un ofici, *usurarius* és un home que practica el vici i comet un delictes, *usura* té diferents significats segons el context —*usura* acceptable com a *interee*, *usuras* fraudulentés i perverses.

Hi ha usurers ocults i usurers manifestos. *A priori*, un usurer ocult no ha estat declarat usurer públicament, un usurer manifest ho ha estat.²⁵ Però, com que un bon argument judicial consisteix a sobreentendre que l'acusat és *usurarius manifestus*, cosa que s'apuntala en una qüestió sobre la seva *fama* definida com allò que es diu comunament en el mercat, el joc argumental porta a transformar prematurament tot *reus* en usurer manifest —cosa que, de tota manera, no triga pas a ser certa amb el desenvolupament de les investigacions i dels processos al segle XIII! Sigui com vulgui i malgrat les manipulacions argumentatives que requereix l'ús per les parts de la *fama* judicial, les reputacions sobre el lloc semblen bastant clares.²⁶ En la mesura que els mercats dels pobles catalans estan relacionats amb la resta del Principat i de la Corona per alguns personat-

25. L'expressió «usurer manifest» designa normalment aquell que encunya una *fama* judiciàriament qualificada. Reconegut una primera vegada com a tal per la *sententia, evidentia rei, confessio*, és a dir, pels mitjans judicials efectius, i no només per un simple rumor, el judici mostra el seu enduriment pel que fa al crim. J. SHATZMILLER, *Shylock reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society*, Berkeley i Los Angeles, 1990 (trad. francesa: París, 2000, p. 39 i n. 65 i 225 [usurer manifest], i p. 243-244 i n. 50 [definició de *fama*]), estima que Bondavin de Marsella va refusar tot arranjament perquè tenia por que no seria disculpat en escapar-se així del judici. Això significa que l'usurer manifest no era només reconegut pels mitjans legals i que una denúncia, encara que no dugés mai aparellada una condemna, podia permetre el qualificatiu.

26. Exemple del cas de Gerau, ACA, P. Q., 1298 D, Marquès, 1298 U, i Franchea, 1298 E. Tots els judicis mostren que una simple acusació, fins i tot sense condemna posterior, que un rumor vague, podia ser suficient per a tractar qualsevol d'usurer manifest. En aquest cas, l'advocat busca veritablement difamar. Per a evitar això, el jutge ha de demanar la *fama* i una definició de la *fama*. I ho fa. Però els advocats no miren de fer definir l'expressió «usurer manifest», com es feia per a la *fama*. Tanmateix, els testimonis es comprometen rarament en una acusació com aquesta. Ho fan, per contra, quasi unànimement en relació amb Franchea. En el judici per usura, l'actor calumnia sempre una mica, però la defensa no li porta la contra mai precisament sobre aquest punt, perquè sap demanar la recusació dels testimonis. Destil·lar una petita dosi de denigració és de bona guerra. Però la murmuració generalitzada podria semblar un principi de prova. La diferència entre Gerau i Franchea té relació amb la superació d'un sol rancor: en el cas de Gerau, fins i tot els testimonis de l'acusació no van pas fins al final i romanen prudents en les seves al·legacions; contra Franchea, la càrrega és general, sense matisos ni reticències. En absència de proves evidents, la mala reputació adquireix un gran pes. P. Q., 1298 E, f. 1v. Quan hom li demana, segons la fórmula tradicional, si sent algun tipus d'odi contra Franchea, contra el qual acaba de testimoniar, B. Torreyes respon que sí. Cal dir que aquest ha patit, igual que el seu germà, les exigències del capellà. Malgrat tot, intervé en el pro-

ges clau,²⁷ que connecten diverses xarxes de crèdit i formen també grups d'interconeixença constituïts a l'entorn d'una activitat (la transhumància, el comerç de roba o de safrà, etc.), a l'entorn d'un origen geogràfic o comunitari (els mercaders de Puigcerdà,²⁸ els de Castella, els jueus), d'una comunitat d'interessos o d'una clientela (homes de Bartomeu de Mans i dels castellans de Vilafranca), la informació sobre les qualitats dels assumptes avança seguint aquests circuits, es fa difusa en els llocs de trobada.²⁹ Hom és successivament contractant, venedor o comprador, creditor o deutor, fidejussor, procurador, testimoni, acusador, acusat, testimoni en judici, etcètera. Aquestes posicions es mantenen de pares a fills. Les causes de constitució d'aquestes xarxes no s'exclouen pas les unes de les altres. L'element central de la seva formació és certament la relació individual i personal de confiança o de pertanyença, basada en l'amistat o empesa per l'odi. L'ideal és, sens dubte, disposar de relacions a la cort. Les xarxes constituïdes sòlidament són les fetes d'individus benestants i puixants, capaços de resistir els atacs. La informació sobre el mercat és, doncs, visiblement orientada per les males companyies i els interessos de cadascun.

La condemna popular de l'activitat creditícia rural no sembla pas primera. Ben entès, arran dels aixecaments, tirar llenya als cofres que contenien les creences era un embogiment sense parió. Sens dubte, és possible que prestadors com Guillem Franchea, oficials especuladors com Bartomeu de Mans, poguessin per la seva duresa suscitar crits d'odi.³⁰ El ressentiment arrela i no és pas simplement

---

cés contra Bartomeu de Mans, al costat de les parts contràries en els primers processos contra el canviador Finestres... Així mateix, a Manosque, el 1315, la Cort menciona que els usurers cristians menyspreats són pitjor que els jueus. Vegeu *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Age 1241-1329*, París i La Haia, 1973, p. 115.

27. «Réseaux relationnels des prêteurs juifs de Cerdagne et de Roussillon 1260-1420», a A. FURIO i F. MENANT (coord.), *Colloque de Valence, septembre 2003*.

28. Famílies Blanch, Amill, Cog, De Lillet Tascher, Jover..., esmentades a C. DENJEAN, «Réseaux commerciaux en Catalogne nord au milieu du XIVe siècle», a J. MINOVEZ i P. POUJADE (ed.), *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées, XIIIe-XIXe siècles*, Tolosa, 2005, p. 143 (Actes del Col·loqui del Laboratori Framespa UMR 5136, Andorra, 2003). Aquestes famílies eres protegides per Jaume II quan practicaven el seu comerç a l'Aragó, ACA, *Commune*, pars 1a, f. 20v, 60v, 104r-v i 122r.

29. Per exemple, tots els qui passaven per la cúria de la vegueria de Vilafranca coneixien la reputació de Guillem Franchea, ja que hi trobem també els seus clients revoltats.

30. Encara que la utilització de l'odi sigui d'una lectura poc evident: és manipulats demagògicament d'ençà dels aixecaments, com el de Berenger Oller el 1285. En aquest cas, té un objectiu genèric —el prestador, el jueu. Apareix a la cúria en casos particulars, on hom es pot demanar si la seva expressió no devia ser autoritzada pels advocats que aconsellaven les parts, com a signe de la falta de moderació i d'humanitat del prestador acusat.

un argument judicial. Tanmateix, en general el sistema s'imposa als pagesos fatalistes. El poder mateix, tant en els preàmbuls als manaments que inicien les investigacions com en la pràctica judicial, no busca combatre *només* les usures immoderades? Com podria la monarquia fer altrament, ella que viu a crèdit, remunera privilegis i posicions que assegurin justament als seus servidors els beneficis per mitjà del mercats rurals? Certament, els processos contra els usurers poden fer creure en un desig de moralització de les activitats econòmiques, però la lectura d'aquests textos, feta en el si d'un corpus ampliat als afers estrangers de la usura, mostra bé que la imposició d'una norma ètica i de regles a la vista del bé comú es desenvolupen especialment per mitjà d'una operació política que tendeix a reforçar la centralització i l'eficàcia del poder directe de Jaume II.³¹ La bona salut del cos polític i cívic dependrà, doncs, primer de la capacitat reial d'imposar la seva dominació.

4.1.3. *Tipologia ràpida dels personatges. Posició en un mercat o mala actitud?*

Breument, els prestadors jutjats per usura són més aviat rics o benestants, sense ser necessàriament aquells que han sabut enriquir-se els millors. A vegades empleen mitjans il·legals o il·legítims, i, sobretot, abusen del seu poder sobre els seus clients, per la qual cosa acaben suscitant un rancor que autoritza una acusació colpidora. Tanmateix, comprenem malament els matisos que fan que l'un sucumbeixi a l'acusació d'usura i d'abús, mentre que l'altre està en condició de defensar-se i un tercer escapa fins i tot de l'atac antiusurer. Quan dos còmplices són tractats diferentment, com en l'assumpte on Gerau, comprador de les parts de la barca del Llobregat, és acusat mentre que el seu soci Fuster i el seu col·lega Viader, que havien, per tant, subscrit els mateixos contractes per meitat, no són pas qüestionats, la diferència entre els dos casos se'ns escapa. Es podria pensar que l'oficial Bartomeu de Mans va ser un boc emissari. Però, d'entrada, provisional, perquè el retrobem uns quans anys més tard sense que sembli haver sofert molt les acusacions portades contra ell.

Per a distingir els prestadors acceptats dels usurers, només els esdeveniments d'alguna manera col·laterals ens poden ajudar. Els accidents com el fet de morir en un mal moment! Els resultats d'influències, com les demandes testamentàries de restitucions. Les males opcions familiars. La necessitat apressant de diner. Nosaltres hem retrobat llocs comuns eternals. Potser, tanmateix, aquestes causes són justament essencials. No oblidem pas que el que compta és l'ús de la *fama*.

31. Particularment, la sèrie dels *Processos en quart* de 1298.

En aquest cas, la causa de l'èxit o del fracàs en el mercat financer està relacionada amb el caràcter personal, un crèdit o, al contrari, un dèficit relacional que l'anàlisi prosopogràfica només aclareix parcialment. Per a anar més de pressa, podríem dir que per a reeixir amb un notari o a la cort de justícia, i establir així la dominació financera sobre un llogarret rural, el millor és saber fer amics i, sobretot, evitar els enemics. Per a un prestador, això requereix molta flexibilitat i habilitat. És, doncs, la capacitat d'expressar un caràcter allò que fa l'usurer. El qui respecta la mesura és apreciat, mentre que el qui no la respecta, acumula les característiques de l'home vil.

Les activitats discutides són les de corredoria. El petit crèdit de proximitat, sigui de solidaritat o de penyora, no es posa pas en qüestió a la fi del segle XIII. El gran comerç resta igualment fora de les investigacions. Els canviadors de capital viuen apartats, amb l'excepció notable de Berengon de Finestres, sigui gràcies a les defenses dels privilegis pels dirigents urbans, com a Barcelona, sigui potser per les seves relacions amb el comte rei, com a València, sigui per una altra raó que se'ns escapa.

Finalment, l'usurer, si no és un gran comerciant internacional o un banquer d'alt nivell, no és exactament el petit prestador rural, ni fins i tot el prestador mitjançant penyores, no és pas sovint jueu. És un home de negocis de pobles rurals les múltiples activitats del qual condueixen a practicar intercanvis a crèdit i, doncs, a sobreavaluar els béns. I això explica el pes de les *baratas* en l'argumentació, terme gairebé sistemàticament afegit als *mutua*, que esdevenen, per la seva banda, una eina molt adaptable.³² Els usurers són, doncs, homes que no fan crèdits o préstecs en el sentit estricte del terme. És per això, entre altres raons, que els processos dels prestadors es basen en la demostració del no-respecte del preu just fora de la transacció.

4.2. COM S'HA D'ESTABLIR EL PREU JUST

Quan l'advocat de l'acusació estima haver demostrat que un contracte o una sèrie de contractes no han respectat el preu just, pensa que ha fonamentat

32. El *mutuum*, tal com és practicat al camp, deixa un marge important a les barates i als contractes il·legals i injustos, molt més que no pas les comandes dipòsit o les associacions. En efecte, barreja generalment els reembossaments en moneda barcelonina amb els complements expressats en altres monedes, amb la natura i en forma de préstec en relació amb un mateix o un altre prestador. Les explicacions són, doncs, força embolicades, no sempre perquè siguin falses, sinó perquè re- capitulen una llarga història feta de préstecs i reembossaments parcials.

sòlidament l'acusació per a qualificar el crim d'*usura*. Si aquesta noció d'*equitat de la transacció* ha estat objecte de reflexions sàvies, la descripció pràctica i concreta del preu just dins del marc judicial és molt més difícil.

4.2.1. *De la tautologia a la qüestió de la informació sobre el mercat*

El preu just és *el* preu. Els procediments d'avaluació adquireixen una importància primera, ja que tenen com a objectiu assegurar una concòrdia quant a això.

Tant amb els notaris com en els tribunals, igual que en els registres de la cancelleria, els preus esdevenen abstractes. Les característiques del bé avaluat, per a nosaltres constitutives del seu valor —la bellesa, la productivitat, la qualitat d'una espiga, d'un raïm, etc.—, no apareixen com a elements per a distingir aquest producte, aquest animal, d'un altre. No és normal que un rossí coix es pagui com un palafre blanc amb dues taques negres als peus... Però això forma part de les evidències omeses en l'escrit. Així mateix, en les informacions de les transaccions entre compradors i venedors, mai la negociació firal és retranscrita. Evidentment, aquestes precisions són inútils, ja que l'avaluació es fa entre especialistes ben informats. En aquest cas, el procediment que exigeix que el testimoni defineixi la *fama* de l'operació en qüestió com «allò que es diu comunament sobre les persones respectables al corrent dels fets», convé perfectament a les causes comercials. En efecte, un preu vàlid és el resultat d'un acord que reuneix contractants, personatges la intervenció dels quals equival a la legalització: el fidejussor, el notari, els *boni homines*, etcètera, i altres la presència dels quals més o menys implícita equival a l'assegurança de conformitat: el maquiný, el ferrer, el comerciant, etcètera.

Els béns i els seus preus es presenten com a únics, irreductibles a la síntesi més petita (mercurial, corba..., que ens permeten avui situar un valor dins d'un conjunt i, així, avaluar-lo), igual com la documentació fiscal, de control dels mercats, de proveïment urbà de productes sensibles, ho permetria. Els escriptors que inventariaven béns, tant a la cancelleria, al «Maestre racional», com arran d'un inventari després d'una defunció o d'una altra llista tarifada adreçada per un notari, busquen abans que res designar els béns i declarar la seva pertinença a tal o a tal altre propietari. Quan una successió temporal de propietaris es concep, no s'admet una evolució dels valors al llarg del temps, fins i tot per als béns per a cadascun dels quals es reconeix la variació legítima de les estimacions. Al mateix temps, béns i preus sembla que pertanyen a categories més generals (una *saumée* de vi, un cavall, un *caficium* de gra, etc.), mentre que els productes

de qualitat són venuts més cars que el seu preu mitjà. Així, encara una altra vegada, el criteri humà i el relacional prevalen sobre tots els altres criteris, malgrat tot reconeguts per d'altres raons, ja que el preu just és un preu *convingut*. Si una part el recusa, s'ha de revisar.

4.2.2. Definició de preu just

El preu just serà, doncs, un preu incontestable i incontestat, públic i admès per totes les parts interessades en el moment del contracte, però també en el moment del lliurament, fins i tot en el cas més freqüent en què aquestes dues dates siguin desplaçades. La majoria dels conflictes sobrevenen després de l'intercanvi, a vegades molt temps després. És necessari respectar l'equivalència entre moneda i bé intercanviats. Però en la majoria dels casos l'equilibri és molt difícil d'aconseguir, perquè l'intercanvi no és totalment monetaritzat. La *barata* intervé, doncs, quan una part del contracte es fa en forma de bescanvi els béns del qual són mal avaluats. El creditor sobrevalora el bé que cedeix, mentre que infravalora els que rep. Exigeix uns diners pagats de sotamà que imposa al deutor en posició de feblesa. Ara bé, cada segment de la sèrie d'intercanvis que constitueixen el més petit afer sobre un mercat rural, ha de ser equilibrat, per a respectar també el dret natural (*razo naturale*) que sosté el contracte. Això és una aposta, ja que l'essència mateixa del crèdit pressuposa un desajust. Per tal que això sigui acceptat, cal que hi hagi confiança.

Fins i tot admetent que certes porcions del canvi poden escapar a l'equilibri desitjable, aquest ha de ser retrobat al més aviat possible. Ara bé, arriba un moment que la multiplicació dels interessos indeguts i de les sancions fa que els contractes «cadant in usura». En la pràctica, el sobreendeutament acaba, doncs, originant la usura (i no a la inversa, com ens diuen les cròniques). La qualitat d'un preu té a veure amb una avaluació feta per a evitar el conflicte. El preu és aprehès a través d'un saber implícit i indemostrable, que fornirà a cadascú el sentiment que l'intercanvi és just i bo. El «preu just», tal com el descriuen els advocats, testimonis i escrivans encarregats de l'estimació, és un preu fixat localment en la data del contracte i que obeeix als mecanismes de l'oferta i la demanda, temperats per la raó natural de l'home que el fa tendir cap al bé i l'obliga a respectar *justicia* i *caritas*. Si no és convenientment equitatiu, perquè aquesta noció és pròpia de Déu, hauria de ser caritatiu, és a dir, empremtat de *caritas*.

4.2.3. *Intercanvi equilibrat i equilibri social?*

El preu just podria, doncs, comparar-se amb la pena justa. Les investigacions i els processos contra els usurers i contra els mals oficials, bé que són diferents, utilitzen els mateixos mitjans i el mateix personal durant el mateix període (1297-1298). Veguers i batlles han d'assistir els comissaris investigadors. Però, abans, els mateixos oficials tenen l'autoritat necessària per a menar les investigacions i sancionar amb multes els lladres i els usurers, així com els altres criminals de la regió. A vegades abusen d'aquests drets de policia per a afavorir la seva família i els seus amics. A Vilafranca del Penedès, aquesta acció contra els desordres reeixí i ens va deixar una documentació extraordinàriament completa. En efecte, disposem dels interrogatoris (o d'una part dels interrogatoris) fets en el marc de les *inquisitiones*. Podem llegir després la síntesi que permetia l'ajornament davant la cort de justícia, documentació excepcional. Disposem a continuació de deu accions de justícia dutes a terme contra l'oficial prevaricador Bartomeu de Mans, algunes de les quals són col·lectives. Per sort, en fi, algunes notifiquen els interrogatoris precedents. Podem saber, doncs, qui va acceptar subscriure la *inscriptio* i comprometre's en un combat públic contra l'oficial, cosa que no està exempta de riscos. Aprenem quins actes poden ser qualificats i quins poden ser defensats. Podem seguir l'evolució del vocabulari utilitzat aleshores i avaluar les alternatives de les parts i de l'Administració de la cancelleria. El vincle entre la usura i la prevaricació o la injustícia és explícit. Els investigadors contra els usurers de la diòcesi de Barcelona són citats des del segon procés³³ iniciat contra Bartomeu. A més, alguns acusadors van preferir actuar per mitjà d'investigacions contra els oficials més que no pas per mitjà d'investigacions contra els usurers, mentre que la seva demanda podria entrar dins del marc de les usures.

L'oficial Bartomeu de Mans sostrau sumes indegudes i envia els seus agutzils (*sagiones*) i altres oficials a maltractar els qui no l'obeeixen («homines dicti Bartolomei, [...] portas et fenestras fregit, injuste opressus habuit [...]»,³⁴ però Bartomeu no estava pas predestinat pel seu nom!).³⁵ Utilitza la seva posició per a imposar contractes a favor seu. Els preus esmentats en els testimoniatges no són pas considerats excessius en la data de l'operació, d'efecte i de canvi real, i introdueixen interessos i sancions de retard. El frau i la injustícia hi són

33. ACA, P. Q., 1298, t. 2, f. 2v.

34. ACA, P. Q., 1298, t. 2, f. 3v.

35. ACA, P. Q., 1298, t. 1, n'és l'exemple més clar. Els testimonis de la investigació —ACA, P. Q., 1298, t. 9— responen afirmativament a aquest article.

generalment més brutals i menys subtils; les extorsions, sense disfressa. L'argumentació esdevé feble: els uns acusen, Bartomeu ho nega generalment tot. El vocabulari és en part el dels crèdits (*solvere, mutuum, contractus, acapire*). Retrobem, tanmateix, pràctiques corrents en el mercat de la renda i en el de la terra. La connexió amb les pràctiques del crèdit mereix bé, doncs, de ser intentada.

4.3. UNA MÀFIA SOBRE UN MERCAT?

Una altra vegada, els mecanismes de control del mercat financer estan establerts pels mateixos jueus de manera específica, bé que sense ser originals des del punt de vista comercial i financer.

4.3.1. *Usurers i oficials dolents: la lluita contra les extorsions de tot tipus*

La freqüentació quotidiana i les relacions estretes entre l'Administració reial, determinats senyors i els seus oficials i els presumptes usurers o altres prestadors i mercaders, es revelen, en relació amb els escriturins, sempre de manera més intensa que no pas ho mostraria l'anàlisi d'un sol tema. La pluriactivitat i la pluri-funcionalitat en el si del sistema és una regla, malgrat l'especialització necessària. El sistema del crèdit, tal com nosaltres l'observem en els notaris, s'aclareix en altres àmbits. És un altre tipus de «capitalisme o de societat del mercat emergent» que veiem aparèixer. Certament, no cal pas exagerar l'abast de l'exemple vilafraquí. Però il·lustra de manera particular el sistema de les xarxes.

A Vilafranca, la lluita entre els pobres i els rics (*pauperes, divites*) va agafar un caire forassenyat. A favor dels atacs dels deutors contra els seus creditors, Bartomeu condemna qui li desplaça —injustament, s'entén— i imposa multes exagerades o suplementàries, fora del dret. O bé intervé en els arranjaments entre les parts. Els pobres jueus i els pobres cristians pateixen. En realitat, si inventariéssim els testimonis i els acusadors, més que no pas els veritables *pauperes*, són els artesans i els petits comerciants els qui actuen contra l'oficial. Són sobretot *pauperes* perquè no disposen de la protecció dels *potentes*. Els jueus són l'exemple típic, són citats en primer lloc, abans dels pobres cristians i dels sarraïns. A més a més, no creiem que la cancelleria busqui regular el problema social d'una pobresa que està lligada al crèdit. Bartomeu és acusat d'haver reduït a la pobresa una cinquantena d'homes de Vilafranca. Això significa que tot un grup de petits notables de l'artesanat ha sofert els vuit anys que ell ha passat a

la cúria de Vilafranca («regebat in curia»). L'aljama dels jueus també ha estat durament tocada, segons la massa dels testimonis. Pot ser que, en la mesura que són jueus del rei, els jueus s'expressin particularment nombrosos? En relació amb el nombre de cristians que gosen actuar, ells són sobrerrepresentats.³⁶ Però actuen col·lectivament i individualment, mentre que els cristians menen sols les seves accions.

4.3.2. *La màfia de la usura: el complex sistema dels clans*

Cada part forma, doncs, visiblement un clan. En els documents notariais, llegim les solidaritats, que avaluem positivament: el *miles* local, el capellà, serveixen de garantia al pagès endeutat i vénen a trobar-se amb la seva família. No negligim pas, tanmateix, els aspectes de pes i sense cap dubte menys plàcids d'aquest teixit de solidaritats. Tan bon punt la moderació i la caritat no l'atempren, pesa feixugament sobre les activitats i els intercanvis. Un sistema de clientela oposa dos clans, a la manera de les *bandas* dels segles XIV i XV, llargament estudiades.³⁷ El repartiment en els dos grups no es fa pas en funció de la pertinença social, confessional o geogràfica. Tanmateix, vist el nombre d'habitants de Vilafranca defensats pels seus parents des d'aleshores instal·lats a Barcelona,³⁸ podem imaginar alhora que és difícil sortir del sistema³⁹ i que la revolta té alguna cosa a veure amb la relació del mercat entre el Penedès i Barcelona.

Els qui dominen juguen amb la pluriactivitat, mentre que els revoltats apareixen, al contrari, com a pertanyents simplement a una corporació. Per exemple, els carnisers són el blanc favorit de Bartomeu. La llista de nous testimonis carnisers de càrrec sembla suficient per a una vila com Vilafranca. Un comerciant citat participa en el comerç de les bèsties per a les carnisseries. Els acensaments i sotaacensaments dels bancs conviden certament el sector de Mans a sostreure el seu benefici, ja sigui participant en les cessions i compres, ja sigui

36. ACA, P. Q., 1298, t. 7 (16 jueus), t. 8f.

37. La bibliografia és enorme. Per exemple, ACA, P. Q., 1298, t. 2, que mostra la lluita armada entre els bàndols, amb la intervenció injusta dels sergents de Bartomeu.

38. Per exemple, ACA, P. Q., 1298, t. 9.

39. Els febles tenen feina en aquest sentit. Nosaltres ho veiem, per exemple, per mitjà del cas de la mare de Guillem Lotger. Sense el seu fill, ella hauria estat incapaç d'actuar com ho va fer. Per exemple, ACA, P. Q., 1298, t. 1. Tanmateix, no es pot negligir que aquest Lotger té altres raons per a acceptar Bartomeu i intervén en un altre lloc en aquest dossier. No pot ser que utilitzi també la història de la seva mare per a altres raons? És un personatge que, com els Torreyes, apareix dins les fonts amb els grups en aparença oposats.

simplement sostraiant la seva taxa de l'activitat de les taules. En efecte, a més de la integració dels traficants amics de Bartomeu en el mercat dels productes venuts, en el mercat cada un feia algun regal al nostre oficial. El testimoni més evocador de l'ambient que regnava és sens dubte el d'un carnisser que es veu el més moderat: ell no ha donat mai a Bartomeu, quan aquest passava per casa seva, res més que un got ple de llet! Nogensmenys, trobem comerciants en els dos camps. L'anàlisi de les dues xarxes haurà, doncs, de ser aprofundida i afinada. I no pot ser desenvolupada aquí.

Bartomeu de Mans no treballava pas sol. Tampoc no era el personatge que dominava el sistema de sostracció en els intercanvis del Penedès.⁴⁰ En efecte, actuava sota l'autoritat de Ferrer de Vilafranca, a qui va revendre, per exemple, les cases que havia obtingut a crèdit.⁴¹ A més, i això és sens dubte el pitjor i el que va motivar en primer lloc l'acció duta a terme contra ell, s'aparta de la fidelitat que deu al rei. És, en efecte, acusat de menar les seves exaccions en col·lusió amb els castllans locals.⁴² Regula, doncs, a favor d'aquests i dels comerciants acusats d'usura aquell mateix any de 1298, en què va tenir lloc el procés contra Bartomeu: Berenger Marques i Guillem Franchea. I tot, basant-se en la liquiditat (presumida) del canviador barceloní Berengon de Finestres.

4.3.3. *Les campanyes del Penedès a Barcelona: mercats jerarquititzats?*

A la plaça de Vilafranca, els homes com Guillem Franchea o Berenger Marquès⁴³ aprofiten la protecció de la policia i la cúria de què gaudeixen per a imposar contractes a favor seu. Els pagesos que cauen a les seves urpes en saben alguna cosa. És potser per raó d'una coerció des d'aleshores anormal⁴⁴ que els

40. La relació estreta entre l'Administració de la vegueria, els castellans locals i el comerç de plata o de productes com la draperia, ben visible aquí, confortarà l'anàlisi feta a Puigcerdà, que ha mostrat que la xarxa de prestadors es va estendre fins a Bagà i Berga, a l'altre costat dels colls, cap al sud, i això no és pas precisament natural ni fàcil des del punt de vista de la facilitat d'accés des de la Cerdanya. Allò «polític» i allò administratiu adquireixen un lloc dominant en la construcció dels mercats locals. Aquesta remarca no exclou pas l'explicació de la fiscalitat i, més àmpliament, la que mostra que la polarització dels territoris té lloc per mitjà de l'atribució de funcions a una vila assortida de serveis específics: recinte firal, botigues de canvistes, *scribanie*, cort de justícia, presó, etc., per als casos que ens ocupen.

41. ACA, P. Q., 1298, t. 4.

42. ACA, P. Q., 1298, t. sense numeració.

43. ACA, P. Q., 1298, U.

44. Però la qual s'assembla molt a les descripcions fetes per P. Bonnassie per al període anterior.

pagesos protesten contra aquesta banda,⁴⁵ mentre que semblen sotmesos a la dominació de Gerau, el qual no pertany pas al clan. Els beneficis que ells sostrauen són, doncs, mirífics. Els prestadors de nivell mitjà, com Issach Biona, o els comerciants, no aconsegueixen resistir. Marquès utilitza les seves relacions per a obtenir mercats de roba i vendre als soldats. Pagat en rendes comunes, infravalora les seves collites, mentre que sobrevalora el preu dels béns que ell subministra. Pràctica corrent. Però tots aquests mètodes no són possibles, perquè aquests traficants i corredors disposen de diner i d'ajuda. Estan lligats amb els canvistes de Barcelona, els seus deutors, a casa dels quals fan pagar els seus crèdits. Però quan Berengon de Finestres deixa de pagar, són els nostres vilafraquins els qui són acusats de deixar els deutes. Bartomeu de Mans el primer.⁴⁶ No li queda res més que regirar-se contra els barcelonins per fallida fraudulenta.⁴⁷ Berenger no devia pas aprofitar els enuigs dels seus associats per a deixar de reembossar allò que devia? Davant la tempesta, hauria realitzat els seus actius per a evitar el pitjor, sense esperar gaire de la protecció que exclòia els canvistes barcelonins de les investigacions contra els usurers. De fet, més que els altres canvistes, ell perilla de veure com els testimoniatges dels pagesos no beneficien que la protecció remunti fins a ell. No hi fa res. Abans ja havia estat en situació de no-pagament, segons els seus acusadors.⁴⁸ El sistema establert era força més complex que un simple investiment de canvistes barcelonins al Penedès. Aquests eren els instruments d'una política comercial i financera que no funcionava simplement per integració vertical i no era totalment comandada des de la capital catalana. Quant als acusadors contra Bartomeu de Mans, personatge clau de la màfia de Vilafranca, en retrobarem alguns al seu costat quan es revolta contra Finestres!⁴⁹

45. Aquí el terme es pot utilitzar amb el seu sentit comú, però també amb el sentit utilitzat per la sociologia de les xarxes.

46. ACA, P. Q., 1298, t. 4. Per a la compra d'una casa per a la seva dona Saurine, casa venuda immediatament a Franchea de Vilafranca.

47. ACA, P. Q., 1299, K i L.

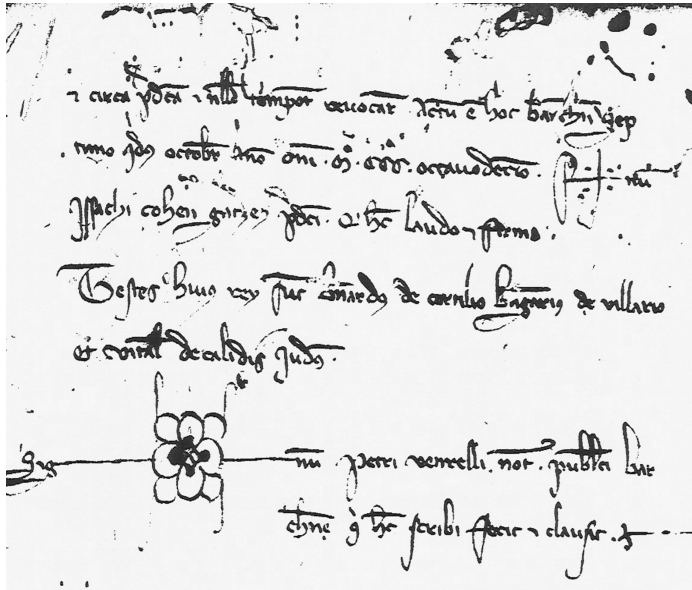
48. ACA, P. Q., 1298, t. 4.

49. ACA, P. Q., 1298, sense data, i 1299 K. En particular, Bernat de Vallmoll, el testimoniatge del qual és, malgrat tot, citat perquè havia establert diverses acusacions contra Bartomeu. Ell no va, tanmateix, endegar un procés contra l'oficial. La família Torreyes, per la seva banda, també té molta informació per a nosaltres. No es tracta pas d'afirmar que els dos clans eren intercanviables. Alguns pertanyien clarament a un grup. A més a més, algun membre del clan de Bartomeu no el va acusar. Però els testimonis mostren que la posició de les tres famílies devia ser matisada. És cert que els conflictes van tenir lloc entre membres d'una oligarquia, no pas entre rics i pobres.

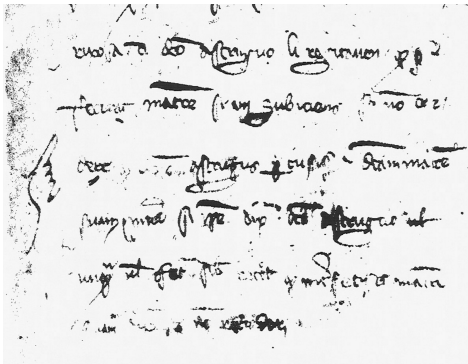
5. CONCLUSIÓ

L'afer, doncs, s'ha de seguir. El balanç s'ha fet aquí massa de pressa per a ser complet i definitiu. No obstant això, alguns punts apareixen clarament. El mercat, el notariat i el tribunal, tres pols de la normalització dels intercanvis, funcionen molt naturalment com a conserva per a establir un sistema que no remarca exactament ni les categories del mercat ni les de la barata, i s'avenen amb la *caritas* com amb un valor central però la definició del qual requerirà precisions. En efecte, el donatiu i la circulació ininterrompuda dels béns, feta a un ritme convenient —ni massa de pressa, ni atresorant—, impliquen una bona relació, una amistat, o, al contrari, un odi; en resum, els afectes essencials per a la construcció dels sistemes relacionals, els quals, però, no constitueixen pas l'estructura d'aquestes xarxes. La solidaritat, l'amistat i la bona mesura, em sembla, doncs, que poden ser reexaminades des del punt de vista d'aquestes xarxes. L'estudi del funcionament de la màfia com una xarxa d'un tipus particular ofereix l'oportunitat de comprendre la relació essencial d'això que nosaltres distingim avui com a rellevant d'allò polític i d'allò econòmic. Encara, cal ultrapassar la simple anàlisi de les injustícies i les exaccions per a comprendre més profundament els elements de funcionament d'aquest sistema. Tots aquests homes tenen una cultura notarial i judicial, si no jurídica, completament operatòria. La utilitzen per a guanyar diners i *bona fama*. Amb això, construeixen un sistema d'intercanvi on la informació sobre els homes és creadora de confiança o de suspició. Que això no tingui res a veure a primera vista amb la religió, no exclou pas que cadascú no ho hagi de tenir en compte. Amb vitalitat i bona fe.

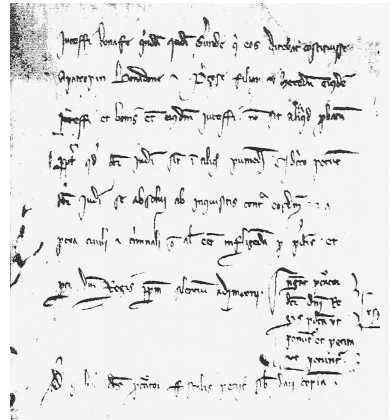
APÈNDIX I. FONTS NOTARIALS I JUDICIALS

Processos en quart, 1318 J, f. 4.

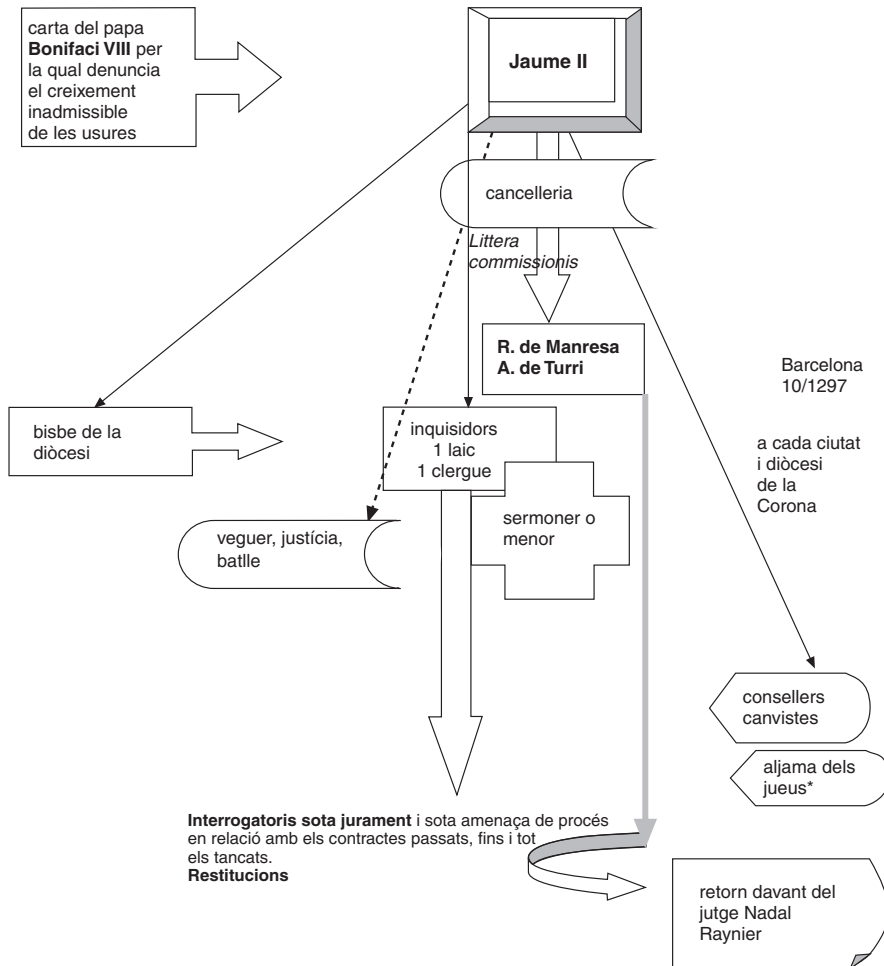

Processos en quart, 1325 A, f. 10. Cos de lectura.

1319 D, f. 2.

APÈNDIX II. EL PROCÉS JUDICIAL EN TEMPS DE JAUME II D'ARAGÓ

*Cal remarcar, bé que això no és pas una sorpresa, l'absència de les aljames de sarraïns, mentre que els sarraïns són processats pels *mutua* a València.

APÈNDIX III

1298, juliol, 24-31.

*Issach Biona, prestador jueu, aporta els testimonis contra Guillaume Franchea, de Vilafranca del Penedès, de manera que pot provar que aquest és un usurer manifest que multiplica els contractes amb anticipació sobre la collita (amb diner avançat) en relació amb l'oli, el gra, el safrà, amb la qual cosa obté uns beneficis exagerats.*⁵⁰

IX kalendas augusti anno domini MDDXCVIII produxit hos testos Issach Biona in possessionem Mathei Ferrandelli notarii Villefranchie curie venerabilis Natalis de Rayneriis doctor legum et iudex curie domini Regis sumisit per literam suam receptionem ipsorum testium.

Item Bernardus Torreyes habitator Villefranchie de Penedesio {testis} juratus et interrogatus {super primo}, secundo et aliis articulis usque ad XI° articulo dixit se nichil scire. Interrogatus super dicto XI° articulo si G. {F}ranchea contra quod fecit dictus Issach Biona est usurarius et consuevit exercere usuras et facere contractos usurarios et de barata dixit se credere firmiter quod in eo continetur. Interrogatus qua ratione credit, dixit quod per eo quod ipse G. Franchea emit ab isto teste centum quartanos olei a diners avantats ad nominem XVIII denarios quodlibet quartanum, de quibus fecit sibi debitorium instrumentum ei pro eo et quod idem G. Franchea exigit ab isto teste idem quod oleum plus valuit precio suscripto ab ipsi acta quo dictum oleum emit et pro eo, et quod dictus G. Franchea emit a Ferrario Torreyes fratre istius testis alios centum quartanos olei ad rationem pre-

50. Aquest procés permet veure en acció un corredor en productes agrícoles i traficant que domina tot el territori dels voltants de Vilafranca del Penedès. Més que no pas amb pobres endeutats, aquest «usurer manifest» negocia amb proveïdors per preus i quantitats importants. Està relacionat amb el prestador jueu Issach Biona. Les barates incriminades a ell concerneixen aquí les vendes abans de la collita. Si un assumpte serveix de prova per a l'acusació, les accions semblants dutes a terme per G. Franchea són nombroses i corrents. Ell assumeix els possibles conflictes que ja l'han portat a la Cort de Vilafranca. Seria fàcil fer una lectura maliciosa d'aquest procés, que és encara, d'alguna manera, el pendent del de Bondavin de Marseille estudiat per J. Shatzmiller. Però, sobretot, nosaltres escoltem aquí els testimonis que es permeten confessar el seu odi per l'acusat. Com que no tenim pas la sentència, és difícil dir si això va influir en el jutge i si ell va retenir el testimoniatge o no, en la mesura que per a ell és essencial basar-se en qui va veure i sentir els fets i no és part que cobra. Els pocs mots en català integrats tal qual per l'escrivà, tot i que hauria pogut ben bé traduir-los, ens ofereixen una útil i viva definició de l'usurer: un prestidigitador que fa apujar les sumes degudes. Els mecanismes que formen la fama es comprenen bé, així com les febleses dels acusadors: els seus testimonis són sovint informats per ells mateixos o han pretès tractar la qüestió en primera instància.

dictam scilicet XVIII denarios pro quartano adiners avantats. Interrogatus quomodo scit, dixit se audivisse et interfuisse; interrogatus super XII° articulo dixit se nichil scire. Interrogatus si dictus Bernardus Torreyes est domesticus dicti Issach Biona vel {-} et si est rogatus per aliqui vel instructus et si alia persona fuit locuta cum {-} super mei testimonii faciendi dixit quod non, et si est pauper vel dives dixit non dives nec pauper, et si est liber et filius liberi dixit quod sic. Interrogatus [1v] (si est) in aliquo hodio cum dicto G. Franchea dixit quod sic; interrogatus qua {-} dixit quod nomine dicti debiti centum quartanorum olei et alterius debiti saffrani quo ab ipso Bernardo Torreyes exigit et ab eadem conquestus fuit. Interrogatus cujus parte comodum n(trou)tis placueret dixit quod partis G. Franchea si {vis haberet}.

Item Bernardus G. de Villafranca de Penedesio testis juratus et interrogatus super primo articulo dixit se nichil scire set dixit se vidisse quod G. Franchea predictus conveniebat cum Issach Biona in curia Villefranche dicte debiti quod dictus G. Franchea asserebat sibi deberi a dicto Issach Biona. Interrogatus cujus quantitatis esset debitum predictum dixit se nescire super secundi articuli interrogato dixit se audiri quod in {trou}to continetur interrogato a quibus audivit dici dixit se non recordari super omnibus aliis articulis interrogato dixit se nichil scire.

Item V kalendas augusti anno predicto Berengerius de Foncellario miles testis juratus et interrogatus super primo et secundo articulo dixit se nichil scire super tercio articulo interrogatus dixit se audiri quod in eo continetur interrogato a quibus audiri dixit quod a dicti Issach Biona in curia Ville Franche et ab {trou} Leo judeo qui dixit et retulit huic testi. Vezats⁵¹ (sic) aquest pro hoom (sic) qu'Issach Biona con es desfet en fe per uns et per altres que en Franchea de deute qui no se fo en comensament pus de u o de dos scilicet tro a dos la fet pujar de dua milia entro a [2r] tria milia solidos super III° articulo interrogatus dixit se audiri contenta in eadem. Interrogatus a quibus audivit dixit quod a dicto Issach Biona. Super v^o et vi^o articulis interrogatus dixit se nichil scire. Super vii^o articulo interrogatus dixit se audiri quod in eo continetur. Interrogatus a quibus (au{iri}) dixit a dicto Issach Biona. Super viii, ix et x^o articulo interrogatus dixit se nichil scire. Super xi^o articulo interrogatus si dictus G. Franchea est usurarius et consuevit exerere usuras et facere contractos usurarios vel de barata dixit quod sic. Interrogatus quomodo scit dixit quod iste (trou) usurarios vel de barata, dixit quod sic. Interrogatus quomodo scit dixit quod iste testis requisivit dictum G. Franchea quod mutuaret sibi quingentos solidos et ipse G. Franchea pridie dicens quod mutuaret sibi D solidos si (ipse) faceret sibi car{tam} debiti de dictos solidos et iste testis fecit ipsi G. Franchea ipsam cartam de dictos solidos quod debitum DC solidos hodie sibi debet iste testis et sic iste testis dixit quod videtur sibi quod dictus G. Franchea sit usurarius et quod eo etiam quod ipse G. Franchea habuit partem scilicet medietatem a quamdam empcionem quam Bernardus Torreyes de Villafrancha quandum fecit ab isto de

51. La z és molt mal formada. No és pas ni una i ni una j.

dictos C caficiis vini adiners avantats per terminat solvendis ad rationem II solidos et mig quilibet quarteria ordi in primo et ad rationem II solidos quibus quarteriam ordi ad secundo anno et ad rationem centum solidos [2v] quoblisset caficiis vini in primo anno et in secundo ad rationem LXXX solidos quodlibet caficiis vini. Interrogatus quando voluit dictum ordeum a secundo anno quando ipsum sibi solvit dixit quod III sic valebat sive similiter. Interrogatus quantum valebat caficium vini ipsi {qui ipsum} solvit {in} primo anno dixit quod de cxx usque ad cxxx solidos secundum sini si {-}t. Interrogatus de secundo anno quantum valebat quarteria ordeï et caficium vini in suis terminis dixit se non recordari set dixit se eisdem composuisse et quod eo esse quod de centum quarteriis ordeï qui restabant dicto G. Franchea ad solvendum de parte sua dicti debiti sive empcionis composuit iste testis in dicto G. Franchea ad rationem septem solidos, III denarios quod unusque quarteria ordi super XII° articulo. Interrogatus si est fama in Villafrancha de Penedesio et communis credencia et opinio quod dictus G. Franchea sit usurarius dixit quod sic. Interrogatus quod est fama dixit quod idem. Quod a pluribus dicitur. Interrogatus si dictus Berengerius de Soricario est domesticus dicti Issach vel quasi et si est rogatus per aliquo vel instructus et si aliqua persona fuit locuta cum ea supra mei testimonii faciendi dixit quod non et si est pauper vel dives dixit quod {-} sui reditus quolibet anno usque ad quatuor mille solidos; interrogatus si est in aliquo hodie a dicto G. Franchea [3r] dixit quod non. Interrogatus cujus presens magis comodum placet dixit quod illius partis qui vis haberet.

G. Guarner habitator Ville Francie testis juratus et interrogatus super {primo}, secundo et aliis omnibus articulis et usque ad XI° articulo dixit se nichil scire. Interrogatus super dicto XI° articulo si dictum G. Franchea est usurarius et si consuevit exercere usuras et facere contractos usurarios vel de barata dixit se nichil scire set audiri a Bernardo Torreyes quod dictus G. Franchea emerat ab ipso Bernardo Torreyes oleum a diners avantats non tamen recordatur quantos quartanos olei emit ab ipso Bernardo nec recordatur (quantum) quantitate precii. Super XII° articulo interrogatus dixit se nichil scire.

Item F. Bassa habitatrix Ville Franchie testis jurata et interrogata super primo articulo dixit se nichil scire set audiri quod dictus G. Franchea mutuaverat dicto Issach Biona denarios nescit quantos; interrogata de quibus audiri dixit quod a dicto G. Franchea audivisti iste testis {-} F. Torreyes quod ipse G. Franchea mutuavit dicto Issach Biona usque ad duomilia solidos. Super aliis articulis interrogata dixit se nichil scire.

[3v] Sullam Caravida judeus Villefranchie Penedesi testis juratus et interrogatus super primo, secundo et aliis articulis usque ad XI articulum dixit se nichil scire. Interrogatus super ipso XI° articulo si dictus G. Franchea est usurarius et consuevit exercere usuras et facere contractos usurarios et de barata dixit quod sic. Interrogatus quomodo scit dixit quod iste met {testis} dedit et solvit dicto G. Franchea usque ad centum quinqueginta solidos et ultra ratione usure quod denariis quos dictus G. Franchea mutuavit (trou) testis. Super XII° articulo interrogatus

dixit se nichil scire. Interrogatus si est domesticus vel quasi dicti Issach Biona dixit quod non; interrogatus si est dives vel pauper dixit quod habet in bonis usque ad D morabotinos. Interrogatus si fuit usurarius vel instructus vel si locuta fuit cum eo aliqua persona super mei testimonii faciendi, dixit quod non, et si est liber et filius liberi dixit quod sic. Interrogatus si est in aliquo hodio cum dicto G. Franchea dixit quod non. Interrogatus cujus partis placeret magis comodum dixit quod illius cui jus daret.

[5r] 1298. Die jovis scilicet pridie kalendas augusti anno domini millesimo CC nonaginto octavo hos {testos} produxit Issach Biona.

Item Berengerius de Petra de Villafrancha de Penitense testis juratus et interrogatus super primo, II°, III° articulis dixit se vidisse instrumenta tam debitorum quam comendarum adscendencia ad quantitatem duorum milium et CCCC solidos quos Issach Biona confessus fuit debere G. Franchea de Villafrancha.

Super III° et V^o articulis interrogatus dixit quod bene sunt tres anni elapsi quod Issach Biona et G. Franchea predictus fuerunt quandam diem in domibus hujus testis et vidit eos computari super debitis quod dictus Issachus debebat ipsi G. et facto computo inter eos fuit inventum per eos quod ultra ea qua dictus Issachus debebat cum instrumentis dicto G. debebat idem Issachus dicto G. mille et CC solidos sine instrumentis. Nescit tamen iste testis ex quam tam et debebantur ipsi mille et CC solidos. Nec iste testis erat presens in computo [5v] eorum set stans a longe audiebat predicta. Et in suma quae facta fuit de ipsis mille et CC solidos vidit iste testis pro ambo {congruerunt}. Et audivit dicti postea iste testis (trou) dicto Issacho quod dicti mille cc solidos erant de usura. Et audivit dici et confessi a dicto G. Franchea quod {dictus} Issachus fecerat sibi super ipsis mille et CC solidos de quo debebat I(trou)b facere. Et mandavit huic testi quod restitueret dicto Issacho quandam instrumentum debiti XII mille solidos quos nobilis Berengerius de Entença qui debebat eidem Issacho quod instrumentum fuerat depositum penes huic testi de communi concordia utriusque sit quod iste testis tenet ipsum donec dicto Issachus fecisset dicto G. idem quod sibi debebat facere super dictis mille et CC solidos. Aliud nescit super ipsis articulis.

Super V^o articulo interrogatus dixit se audivisse dici contenta in eo ab Issacho Biona.

[6] Super VII° et VIII° articulis interrogatus dixit se audivisse dici contenta in eis ab Isacho Biona.

Super IX° articulo dixit se audivisse dici contenta in eo ab Issacho Biona et a Bernardo de Torreyes.

Super XII° articulo, interrogatus dixit se nichil scire.